Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

Бакалавра

З теми: Тоталітарні режими у Західній Європі міжвоєнного періоду у шкільному курсі історї.

Виконала: студентка IV курсу, групи Ist1-B22

Напряму підготовки (Спеціальності)

014 Середня освіта (Історія)

Чопик Наталія Володимирівна

Керівник: Дубінський Володимир Анатолійович

Кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:———————————————————

(прізвище та ініціали, науковий ступінь, учене звання)

Кам’янець-Подільський 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....с.4
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.....с.8
1.1. Історіографія проблеми та її висвітлення у шкільній історичній освіті.....с.8
1.2. Джерельна база дослідження.....с.13
РОЗДІЛ ІІ. ТОТАЛІТАРНІ РЕЖИМИ МІЖВОЄННОЇ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....с.16
2.1. Італійський фашизм як різновид тоталітарного режиму.....с.16
2.2. Нацизм у Німеччині: формування та функціонування тоталітарної держави.....с.22
2.3. Порівняльна характеристика фашистського та нацистського режимів.....с.27
РОЗДІЛ ІІІ. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТОТАЛІТАРИЗМУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ.....с.32
3.1. Місце теми тоталітарних режимів у сучасній навчальній програмі з історії.....с.32
3.2. Аналіз змісту шкільних підручників щодо фашизму та нацизму.....с.36
3.3. Формування історичної пам’яті та критичного мислення учнів у процесі вивчення теми.....с.40
ВИСНОВКИ.....с.44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....с.47
ДОДАТОК А. Конспект уроку з всесвітньої історії для 10 класу на тему «Тоталітарні режими в Західній Європі міжвоєнного періоду».....с.51

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

IRI – державна установа в Італії, створена в 1933 році для контролю над промисловістю та фінансовими структурами (італ. IRI – Istituto per la Ricostruzione Industriale)

NSDAP – Націонал-соціалістична німецька робітнича партія (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei)

OVRA – таємна поліція фашистської Італії (італ. OVRA – Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo)

НКВС – центральний орган державної влади СРСР, який виконував функції правоохоронного органу, спецслужби та інструменту політичних репресій

ОУН – Організація українських націоналістів

СС – охоронні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (Schutzstaffel), воєнізована організація нацистської Німеччини

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена комплексом сучасних наукових, освітніх та суспільних чинників, що визначають необхідність глибокого осмислення природи тоталітарних режимів міжвоєнної Європи та особливостей їх репрезентації у шкільному курсі всесвітньої історії. У контексті трансформаційних процесів, які переживає сучасне українське суспільство, особливої ваги набуває питання формування історичної пам’яті, громадянської свідомості та критичного мислення учнівської молоді, і, отож, звернення до досвіду функціонування таких політичних систем, як нацизм у Німеччині та фашизм в Італії, є не лише науково виправданим, але й соціально необхідним. З огляду на зміст дослідження, що охоплює як історичну сутність тоталітарних режимів, так і їх відображення у навчальних програмах та підручниках, стає очевидним, що проблема має міждисциплінарний характер, поєднуючи історичний аналіз та педагогічну рефлексію, і це, у свою чергу, посилює її актуальність.

Сучасна історична наука приділяє значну увагу вивченню тоталітаризму як феномену XX століття, та водночас спостерігається потреба в оновленні підходів до його інтерпретації у шкільній освіті, себто не лише як сукупності фактів і подій, але як складного соціально-політичного явища, що мало глибокі наслідки для розвитку людства. Це зумовлює необхідність дослідження не тільки історичних аспектів, але й методичних засад викладання цієї тематики, або ж способів її дидактичного осмислення в сучасній школі.

Особливої значущості набуває питання не лише наукового дослідження тоталітарних режимів, але й їх адекватного відображення у системі шкільної історичної освіти, адже саме через навчальний процес формується історична пам’ять молодого покоління, його світоглядні орієнтири та громадянська позиція. У цьому контексті важливим є не просто засвоєння фактів, але й формування в учнів здатності критично

осмислювати історичні події, аналізувати причини та наслідки встановлення тоталітарних режимів, і, отже, усвідомлювати небезпеки, які вони несуть для демократичного суспільства. Саме тому актуальність дослідження визначається потребою вдосконалення підходів до викладання цієї тематики у шкільному курсі всесвітньої історії, себто пошуку таких методів і форм навчання, які сприятимуть глибшому розумінню учнями сутності фашизму та нацизму.

Крім того, актуальність теми зумовлюється необхідністю формування у здобувачів освіти ціннісного ставлення до історичного минулого, що передбачає усвідомлення трагізму тоталітарних режимів та їх антигуманної сутності. Вивчення таких явищ, як нацизм і фашизм, має не лише пізнавальний, але й виховний характер, адже сприяє утвердженню демократичних цінностей, поваги до прав людини та неприйняття будь-яких форм насильства і дискримінації. У цьому контексті шкільний курс історії виступає важливим інструментом впливу на формування світогляду учнів, і, отже, якість викладання відповідної тематики безпосередньо пов’язана з рівнем громадянської свідомості майбутніх поколінь.

Таким чином, актуальність обраної теми полягає у поєднанні наукового та освітнього вимірів дослідження, що дозволяє не лише поглибити знання про тоталітарні режими міжвоєнної Європи, але й визначити ефективні шляхи їх висвітлення у шкільному курсі історії. Отже, вивчення цієї проблематики є необхідним як для розвитку історичної науки, так і для вдосконалення освітньої практики, спрямованої на формування критично мислячої, свідомої та відповідальної особистості.

Об’єктом дослідження є процес становлення, розвитку та функціонування тоталітарних режимів у Західній Європі в міжвоєнний період, а також їх відображення в шкільному курсі всесвітньої історії.

Предмет дослідження: особливості формування ідеології та політичної системи нацизму в Німеччині та фашизму в Італії, їх

порівняльні характеристики, а також змістове й методичне відображення зазначеної проблематики у шкільних навчальних програмах і підручниках з історії.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1918–1939 років, який характеризується становленням і розвитком тоталітарних режимів у країнах Західної Європи, а також сучасний етап розвитку шкльної історичної освіти в Україні, у межах якого аналізується відображення цієї тематики в навчальному процесі.

Географічні межі дослідження обмежуються територією Західної Європи, насамперед Німеччини та Італії як центрів формування нацизму та фашизму, а також територією України як освітнього простору, де здійснюється вивчення цієї тематики у закладах загальної середньої освіти.

Мета роботи: коплексно проаналізувати сутність тоталітарних режимів у Західній Європі міжвоєнного періоду (на прикладі нацизму та фашизму) та визначити особливості їх відображення у шкільному курсі всесвітньої історії, з урахуванням сучасних освітніх підходів і вимог до формування історичного мислення учнів.

Завдання роботи:

- Проаналізувати стан наукового дослідження проблеми тоталітарних режимів міжвоєнної Європи та особливості їх висвітлення у шкільній історичній освіті;
- Охарактеризувати передумови формування, ідеологічні засади та особливості функціонування італійського фашизму і німецького нацизму;
- Дослідити змістове та методичне відображення теми тоталітарних режимів у шкільних навчальних програмах і підручниках з всесвітньої історії.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Зокрема, застосовано

методи аналізу і синтезу для опрацювання наукової літератури та джерел; індукції та дедукції – для узагальнення отриманих результатів; порівняльно-історичний метод – для зіставлення фашизму та нацизму; історико-типологічний метод – для визначення спільних і відмінних рис тоталітарних режимів. Також використано метод аналізу навчально-методичних матеріалів і шкільних підручників.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів дослідження у практиці викладання історії в закладах загальної середньої освіти, зокрема під час вивчення теми тоталітарних режимів. Матеріали можуть бути використані для підготовки уроків, розробки навчально-методичних матеріалів, а також для вдосконалення підходів до формування критичного мислення та історичної компетентності учнів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження апробовано на засіданні кафедри Всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Окремі аспекти роботи були представлені на звітній студентській науковій конференції 8 квітня 2026 року.

Публікації. З тематики дослідження підготовлено наукову статтю «Феномен культу особи А. Гітлера та Б. Муссоліні в шкільному курсі всесвітньої історії: порівняльний аспект»

Структура роботи складається із вступу, переліку умовних позначень, трьох розділів, кожен з яких поділено на підрозділи, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи складає 55 сторінок.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Історіографія проблеми та її висвітлення у шкільній історичній освіті

Проблема тоталітаризму міжвоєнної Європи посідає важливе місце в сучасній історичній науці та залишається предметом активних наукових дискусій, що зумовлено складністю і багатовимірністю цього явища. Дослідження тоталітарних режимів, зокрема італійського фашизму та німецького нацизму, привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, адже вони стали визначальними чинниками політичного та соціального розвитку Європи у першій половині XX століття. Осмислення причин виникнення, ідеологічних засад та механізмів функціонування тоталітарних режимів є необхідним для розуміння закономірностей розвитку авторитарних і диктаторських систем, а також їхнього впливу на подальший перебіг світової історії.

Історіографія проблеми є доволі різноплановою, і вона охоплює праці, присвячені як теоретичному осмисленню сутності тоталітаризму, так і конкретному аналізу його проявів у різних країнах. Водночас у науковому середовищі відсутня єдина інтерпретація цього феномену, себто існують різні підходи до визначення його характерних рис, причин виникнення та механізмів функціонування. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність узагальнення наукових напрацювань та критичного аналізу основних концепцій, що сформувалися у межах дослідження тоталітраних режимів міжвоєнної доби.

Вагомий внесок у дослідження тоталітаризму міжвоєнної Європи здійснили зарубіжні науковці, у працях яких розкрито як загальнотеоретичні засади цього явища, так і особливості його проявів у конкретних історичних умовах. Зокрема, значну увагу проблемі фашизму приділили Стенлі Пейн та Роберт Пакстон, які у своїх фундаментальних дослідженнях – *A History of Fascism, 1914–1945* [44] та *The Anatomy of Fascism* [45] – здійснили комплексний аналіз витоків ідеологічних засад та механізмів поширення фашистських рухів у

Європі. У працях даних дослідників акцентується увага на багатофакторності виникнення фашизму, зокрема на ролі соціально-економічних криз, політичної нестабільності та трансформацій масової свідомості. Окремо підкреслюється, що фашистські рухи не були однорідними, а формувалися з урахуванням специфіки національних контекстів, що дозволяє розглядати їх як складне та багатовимірне явище європейської історії XX століття.

Окремий інтерес у дослідженні нацизму становлять біографічні та аналітичні праці, що зосереджуються на постаті Адольфа Гітлера та його ролі у формуванні тоталітарної системи. Зокрема, у роботі «Гітлер. Примітки до біографії» [18] німецького історика Себастіана Гафнера, здійснено критичний аналіз політичної діяльності та особистості Гітлера, а також розкрито механізми його впливу на становлення нацистського режиму. Автор акцентує увагу на поєднанні особистісного чинника та історичних обставин, що сприяли приходу Гітлера до влади та формуванню диктаторської системи.

Порівнюючи зарубіжну та вітчизняну історіографію, можна відзначити певні відмінності як у рівні наукової розробки проблеми, так і в підходах до трактування та аналізу тоталітарних режимів. Зарубіжні дослідження характеризуються більш тривалою традицією вивчення цього явища, ширшою джерельною базою та різноманіттям теоретичних концепцій, тоді як українська історіографія перебуває у процесі активного розвитку та поступової інтеграції сучасних методологічних підходів.

Водночас слід зазначити, що у вітчизняній історіографії значна частина досліджень зосереджена на проблематиці українського національного руху, зокрема діяльності Організації українських націоналістів у період Другої світової війни. Це зумовлено як історичною близкістю даної тематики, так і її важливістю для національної історичної пам’яті. Разом із тим, варто наголосити, що український націоналізм не може розглядатися як тотожний фашизму чи нацизму, оскільки він формувався в інших історичних умовах і мав відмінні ідеологічні засади та політичні цілі. На відміну від тоталітарних ідеологій,

український національний рух мав за мету: «...відбудувати незалежну і самостійну державу всупереч всьому, поанувати для неї життєвий простір для широкого і всеохоплюючого утвердження Національної Ідеї, створити на її землі нове царство національної правди...»[14, с. 26].

У даному контексті важливими є праці українських дослідників, у яких розкриваються ідейні засади та історія націоналістичного руху. Зокрема, у роботі Олега Багана – «Націоналізм і націоналістичний рух:історія та ідеї» [13], висвітлюються теоретичні основи націоналізму та етапи його розвитку, Володимир Верига, у своїй праці «Втрати ОУН в часі Другої Світової війни» [16], приділяє увагу структурі та діяльності Організації українських націоналістів у воєнний період, висвітлюючи наслідки її участі в складних політичних та військових процесах того часу, тоді як Ярослав Грицак у дослідженні «Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.» [21] зосереджується на ширшому історичному тлі, у межах якого розглядає становлення національної ідеї і ідентичності та роль різних політичних рухів у цьому процесі.

Помітне місце в історіографії проблеми займають також наукові статті, присвячені аналізу праворадикальних тоталітарних рухів міжвоєнного періоду. Зокрема, у статті Світлани Дмитрашко «Праворадикальні тоталітарні рухи І-ї половини XX століття: італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм» [23] здійснено порівняльний аналіз умов виникнення та розвитку фашизму і нацизму, а також окреслено їх спільні та відмінні риси у політичній та ідеологічній площині. У свою чергу Анатолій Абдулін, Олександр Ситник та Леонід Суюсанов у статті «Злочинна сутність нацизму як тоталітарної й расистської ідеології» [12] акцентують увагу на ідейно-політичних засадах нацизму, підкреслюючи його антигуманістичний та антидемократичний характер, а також розкривають його криміногенну природу.

Важливе значення для теоретичного осмислення проблеми має також дослідження Анни Калиніни «Виникнення тоталітаризму: умови формування та

типологія» [25], у якому узагальнено підходи до визначення сутності тоталітарного режиму, виокремлено основні чинники його формування та запропоновано типологізацію політичних режимів.

Окремий напрям історіографічних досліджень становлять праці, присвячені висвітленню тоталітарних режимів у шкільній історичній освіті. У центрі уваги таких досліджень перебувають проблеми формування історичної пам'яті, методики викладання складних історичних тем та особливості інтерпретації тоталітаризму у шкільному курсі історії.

Серед праць, присвячених проблемам шкільної історичної освіти, важливе місце займає дослідження Василя Денисюка «Шкільна історична освіта в історичній пам'яті нації» [22], у якому розглядається роль історичної освіти у формуванні колективної пам'яті та національної ідентичності. Праця Світлани Моцак «Вивчення історичних постатей на уроках всесвітньої історії в старшій школі» [31] присвячена методичним підходам до подання історичних персоналій у навчальному процесі, тоді як Антоніна Пінчук у статті «Психолого-методичні основи формування знань про історичну особу в учнів підліткового віку» [35] аналізує особливості сприйняття історичних постатей учнями та шляхи ефективного засвоєння відповідного матеріалу.

Важливу роль у висвітленні теми тоталітаризму у шкільному курсі історії відіграють підручники та навчально-методична література. Аналіз підручників із всесвітньої історії для 10-х класів авторства Ігора Васильківа, Олександра Гісема, Наталії Сорочинської, Тетяни Ладиченко та Петра Полянського свідчить, що тоталітарні режими міжвоєнної Європи розглядаються переважно через призму діяльності фашистської Італії та нацистської Німеччини. У навчальних виданнях подається характеристика ідеологічних засад, політичної системи та особливостей внутрішньої і зовнішньої політики цих режимів.

Характерною рисою підручників є інтеграція інформації про політичних діячів у загальний контекст політичного та соціально-економічного розвитку держав [36, с. 109]. Діяльність Беніто Муссоліні та Адольфа Гітлера

розглядається у взаємозв'язку з механізмами встановлення влади, функціонуванням державних інститутів та поширенням ідеології. Водночас у підручниках акцентується увага на репресивному характері тоталітарних режимів, обмеженні прав і свобод людини та агресивній зовнішній політиці [34, с. 57].

Поряд із цим у низці підручників простежується прагнення до порівняльного аналізу тоталітарних режимів, що дозволяє виявити як спільні риси, так і відмінності між ними [19, с. 70]. У старшій школі вивчення відповідної тематики передбачає ускладнення аналітичного рівня через поєднання історичних, політичних та соціальних аспектів, що сприяє формуванню в учнів навичок критичного мислення та самостійного аналізу історичних явищ.

Водночас історіографічний аналіз засвідчує наявність низки проблем у висвітленні тоталітарних режимів у шкільній історичній освіті. Зокрема, у деяких випадках спостерігається спрощення складних історичних процесів, недостатня увага до порівняльного аналізу різних тоталітарних систем, а також обмежене використання міждисциплінарних підходів [28, с. 62]. Крім того, різні методичні підходи до подання матеріалу впливають на рівень його узагальнення та глибину опрацювання учнями.

Отже, аналіз історіографії проблеми засвідчує наявність значного масиву наукових праць, присвячених як дослідженню тоталітаризму міжвоєнної Європи, так і особливостям його висвітлення у шкільній історичній освіті. Поєднання зарубіжних і вітчизняних досліджень, наукових статей та навчально-методичної літератури дозволяє комплексно розкрити особливості становлення, функціонування та інтерпретації тоталітарних режимів у сучасному історичному та освітньому дискурсі. Водночас сучасна історіографія засвідчує зростання уваги до проблеми формування історичної пам'яті та критичного мислення учнів у процесі вивчення тоталітарних режимів. Це зумовлює необхідність удосконалення методичних підходів до викладання даної тематики у шкільному курсі історії.

Джерельна база дослідження

Важливою складовою будь-якого наукового дослідження є аналіз використаних джерел, оскільки саме від їхнього добору, репрезентативності та рівня опрацювання залежить обґрунтованість і достовірність отриманих результатів. Дослідження проблеми тоталітарних режимів у Західній Європі міжвоєнного періоду та особливостей їх висвітлення у шкільному курсі історії спирається на комплекс різнопланових джерел, які дозволяють простежити процес формування фашистської та нацистської ідеологій, особливості їх функціонування, а також сучасні підходи до трактування цієї проблематики в освітньому просторі. Джерельну базу дослідження становлять нормативно-правові акти України, освітні документи Міністерства освіти і науки України, а також програмні та ідеологічні праці діячів фашистського й нацистського режимів.

Важливо зазначити, що в Україні проблема тоталітарних режимів набуває значення не лише в контексті історичної освіти, а й на законодавчому рівні. Зокрема, це регулюється Законом України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» стаття 2, пункт 3, у якому наголошується на необхідності недопущення фальсифікації історії Другої світової війни у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках, засобах масової інформації та публічних виступах представників влади [2]. Окрім цього, відповідні положення закріплено у Кримінальному кодексі України, зокрема у статті 297 пункт 2, яка передбачає відповідальність за наругу над могилами, пам’ятниками та місцями поховання осіб, що боролися проти нацизму, а також жертв нацистських переслідувань [4]. Це свідчить зокрема про особливу увагу держави до збереження історичної пам’яті адже законодавче закріплення цих норм відображає не лише правовий, але й виразний морально-етичний аспект, оскільки спрямоване на формування поваги до історичного минулого, вшанування пам’яті загиблих та недопущення проявів історичного ревізіонізму [17, с. 7].

Особливу групу джерел становлять праці безпосередніх ідеологів та політичних діячів тоталітарних режимів, які дозволяють простежити формування ідеологічних засад фашизму та нацизму. Насамперед йдеться про програмні документи та політичні тексти Беніто Муссоліні й Адольфа Гітлера, що відображають процес становлення відповідних тоталітарних доктрин.

Важливе значення для дослідження фашистської ідеології має праця Беніто Муссоліні «The Doctrine of Fascism» (1932) [9], у якій сформульовано основні принципи фашистської держави, визначено роль влади, суспільства та особи у межах тоталітарної системи. Не менш важливим джерелом є «The Fascist Manifesto» (1919) [10], який відображає початкові програмні засади італійського фашистського руху та дозволяє простежити еволюцію його політичних ідей.

Вагому джерелознавчу цінність мають також праці Адольфа Гітлера та документи націонал-соціалістичного руху. Зокрема, важливим джерелом є програмний документ «25 Points of the Nazi Party» [11], у якому викладено основні політичні та ідеологічні вимоги НСДАП. Значний інтерес для дослідження становлять праці Гітлера «Mein Kampf» [8], «Hitler's Second Book» [6] та «Liberty, Art, Nationhood» [7], які дають можливість проаналізувати світоглядні засади нацизму, особливості політичної пропаганди та механізми обґрунтування тоталітарної влади. Використання зазначених джерел дозволяє дослідити не лише зміст тоталітарних ідеологій, але й особливості їхнього політичного оформлення та поширення у міжвоєнній Європі. Водночас ці джерела потребують критичного підходу, оскільки мають виразно ідеологічний і пропагандистський характер.

Важливий пласт джерельної бази становлять нормативні документи у сфері освіти, насамперед чинні навчальні програми, затверджені Міністерством освіти і науки України. Зокрема, у дослідженні використано навчальну програму з історії України та всесвітньої історії для 6–11 класів [3], яка визначає загальні концептуальні засади шкільної історичної освіти, змістові орієнтири навчального матеріалу та очікувані результати навчання учнів. Навчальна

програма є важливим джерелом для аналізу особливостей висвітлення тоталітарних режимів у шкільному курсі історії, оскільки саме вона визначає зміст тем, понятійний апарат та ключові компетентності, яких мають набути учні під час вивчення історії ХХ століття. У програмі передбачено розгляд причин виникнення тоталітарних режимів, їхніх характерних ознак, особливостей функціонування та наслідків для європейського суспільства. Крім того, документ орієнтує освітній процес на розвиток критичного мислення, уміння аналізувати історичні джерела та здійснювати порівняльний аналіз політичних режимів.

Окрему складову джерельної бази становлять навчально-методичні матеріали та науково-методична література, присвячені проблемам викладання історії у закладах загальної середньої освіти. Зазначені матеріали дозволяють проаналізувати сучасні підходи до викладання складних історичних тем, особливості формування історичного мислення учнів та специфіку подання тематики тоталітаризму у навчальному процесі. Комплексне використання різних типів джерел дозволяє забезпечити об’єктивність і багатовимірність дослідження. Це сприяє глибшому розумінню як історичних передумов формування тоталітарних режимів, так і особливостей їх сучасного висвітлення у шкільній історичній освіті.

Таким чином, джерельна база дослідження характеризується значною різноманітністю та комплексністю. Вона охоплює нормативно-правові акти, програмні документи тоталітарних режимів, праці політичних діячів, освітні документи Міністерства освіти і науки України, шкільні підручники та навчально-методичні матеріали. Поєднання цих груп джерел дозволяє здійснити всебічний аналіз проблеми висвітлення тоталітарних режимів у шкільній історичній освіті, враховуючи як історичний контекст формування відповідних ідеологій, так і сучасні особливості їх інтерпретації у навчальному процесі.

РОЗДІЛ ІІ. ТОТАЛІТАРНІ РЕЖИМИ МІЖВОЄННОЇ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Італійський фашизм як різновид тоталітарного режиму

Італійський фашизм є одним із перших і найбільш показових прикладів формування тоталітарного режиму у Європі міжвоєнного періоду, що суттєво вплинув на подальший розвиток політичних систем у XX столітті. Виникнення фашизму в Італії було зумовлене комплексом соціально-економічних, політичних та психологічних чинників, пов'язаних із наслідками Першої світової війни, кризою ліберальної демократії та зростанням суспільного невдоволення існуючим порядком[23, с.196]. У цих умовах сформувався специфічний політичний рух, який поєднував елементи націоналізму, авторитаризму та масової мобілізації населення, і, отож, створив підґрунтя для встановлення диктаторської влади. Фашизм як ідеологія та політична практика характеризувався прагненням до встановлення повного контролю держави над усіма сферами суспільного життя, включаючи політику, економіку, культуру та свідомість громадян, себто передбачав підпорядкування індивіда інтересам держави. Водночас важливою рисою італійського фашизму стало утвердження культу лідера, який персоніфікував владу та виступав символом єдності нації, але водночас забезпечував концентрацію політичних повноважень в одних руках.

Особливістю становлення фашистського режиму в Італії було те, що він сформувався поступово, у процесі трансформації політичної системи, шляхом поєднання легальних і насильницьких методів боротьби за владу. Це дозволяє розглядати італійський фашизм не лише як результат революційних змін, але і як наслідок кризи демократичних інститутів, які виявилися неспроможними протистояти зростанню авторитарних тенденцій.

Як політичний рух, фашизм зародився у 1919 році, коли Беніто Муссоліні заснував організацію під назвою «Італійський союз боротьби». Першопочатково цей рух сформувався як реакція на глибоку соціально-економічну та політичну

кризу, що стала наслідком Першої світової війни і супроводжувалась зростанням безробіття, інфляції, соціальної напруженості та розчаруванням широких верств населення у діяльності уряду. В даних умовах фашистський рух позиціонував себе перш за все як сила, що спроможна відновити порядок, стабільність та національну велич. Важливу роль у формуванні ідеологічних засад фашизму відіграло оприлюднення програмного документа – *The Fascist Manifesto*, який був опублікований у 1919 році в італійській пресі. У цьому документі було окреслено ключові напрями розвитку фашистського руху, що поєднували елементи націоналізму, соціального популізму та авторитаризму. Звертаючись до суспільства, автор маніфесту підкреслював новаторський і антисистемний характер руху: «Італійці! Ось програма справді італійського руху. Вона революційна бо антидогматична, надзвичайно новаторська та проти упереджень» [10].

Першопочатково ця програма висувалась для подолання політичних, соціальних і військових проблем в країні, що виникли після Першої світової війни. Таким чином, фашистський рух позиціонував себе як відповідь на глибоку кризу післявоєнного суспільства. Поєднання радикальної риторики з обіцянками соціальних і національних перетворень сприяло поширенню його ідей серед широких верств населення та перетворенню фашизму на масовий політичний рух.

Зміст програмних положень включав низку радикальних реформ у різних сферах суспільного життя. У політичній площині передбачалося скасування Сенату, створення Національної ради експертів та скликання національних зборів. Соціальна складова програми передбачала запровадження мінімальної заробітної плати, встановлення 8-годинного робочого дня, а також зниження пенсійного віку з 65 до 55 років. У сфері економічної політики йшлося про націоналізацію окремих підприємств, запровадження суворого податку на капітал і вилучення майна релігійних громад. Усі ці положення мали на меті

демонстрацію соціальної орієнтації руху та залучення підтримки різних верств населення.

Але, поступово, відбувся процес транформації фашизму із політичного руху у форму державної влади, вирішальним етапом цього процесу став «Марш на Рим», який відбувся в жовтні 1922 року. Саме після цієї події фашисти фактично прийшли до влади, а Беніто Муссоліні був призначений на посаду глави уряду, що стало початком встановлення диктаторського режиму в країні. У своїй основі фашизм ставив на перше місце інтереси держави, водночас нехтуючи індивідуальними правами та свободами особистості. Такий підхід передбачав повне підпорядкування людини державі, яка розглядалася як найвища цінність і основа суспільного життя. Теоретичне обґрунтування цих положень було викладене у праці *The Doctrine of Fascism*, опублікованій у 1932 році, де Беніто Муссоліні систематизував ключові засади фашистської ідеології. У цьому творі особливий акцент робиться на всеохоплюючій ролі держави, що знаходить відображення у такому положенні: «Фашистська концепція держави є всеохоплючою, поза нею не можуть існувати жодні людські чи духовні цінності. Таким чином, фашизм є тоталітарним, а фашистська держава - синтез і єдність, що включає всі цінності, інтерпретує, розвиває та посилює все життя народу». Хоча ідеї, представлені у цьому творі, формувалися протягом тривалого часу, саме ця публікація набула статусу офіційного програмного документа, що узагальнив ідеологічні, політичні та світоглядні основи італійського фашизму[9, с. 2]. Водночас питання авторства даної праці залишається дискусійним у науковому середовищі: вважається, що перша, філософська частина тексту була написана Джованні Джентіле – одним із провідних теоретиків фашистського режиму, тоді як друга частина традиційно приписується безпосередньо Беніто Муссоліні.

Практична реалізація ідеологічних засад фашизму в Італії супроводжувалась поступовим утвердженням тоталітарних рис політичного режиму, що особливо виразно проявилося у 1925–1926 роках. Насамперед це

проявилося у ліквідації політичного плюралізму та встановленні однопартійної системи, в межах якої Національна фашистська партія стала єдиною легальною політичною силою. Діяльність опозиційних партій була заборонена, а будь-які прояви політичної альтернативи жорстко придушувалися. Як зазначає Роберт Оуен Пакстон, консолідація фашистського режиму передбачала системне усунення політичної конкуренції та перетворення фашизму на єдину допустиму форму політичного життя, що фактично виключало існування опозиції як такої.

Водночас інституційне оформлення цього процесу супроводжувалося створенням специфічних механізмів контролю над суспільством. Як підкреслює дослідник, «італійська фашистська держава містила важливі прерогативні елементи: свою таємничу поліцію (OVRA); контрольовану пресу, свої економічні баронства (наприклад IRI); та свої фашистські вотчини, де партійні лідери могли хизуватися та командувати життям...»[45, с.122]. Це свідчить про те, що фашистський режим поєднував політичну монополію з розгалуженою системою адміністративного, економічного та ідеологічного контролю, що дозволяло йому ефективно впливати на всі сфери суспільного життя та забезпечувати стабільність влади.

В Італії режим Беніто Муссоліні був жорстоким та репресивним, проте за своїми масштабами і формами контролю він відрізнявся від інших тоталітарних режимів XX століття, зокрема меншою інтенсивністю масового терору. Як зазначає Стенлі Пейн, «Спеціальна політична поліція, OVRA, була створена в 1930 році, але вона не була ні гестапо, ні НКВС, а лише розробкою давнього таємного відділу Міністерства внутрішніх справ»[44, с.117]. Наведене дає підстави стверджувати, що репресивна система в Італії мала більш бюрократизований і прихований характер, орієнтований не стільки на масовий терор, скільки на превентивний нагляд і контроль за політичною лояльністю населення. Водночас така специфіка не заперечує тоталітарної природи режиму, оскільки навіть за менш масштабного насильства держава зберігала монополію

на політичну владу, системно придушувала опозицію та контролювала суспільне життя.

Ще одним важливим інструментом утвердження фашистського режиму стала система пропаганди, спрямована на формування лояльності населення та підтримки державної ідеології. Однією із характерних рис тоталітарного режиму є наявність монопольної, детально розробленої ідеології, яка легітимує владу й обґрунтовує її історичну місію. У цьому контексті передумови виникнення і розвитку тоталітаризму нерідко пов'язуються із індустріальною стадією розвитку суспільства, що супроводжувалась стрімким розвитком засобів масової інформації. Саме вони стали важливим інструментом ідеологічного впливу на населення, забезпечуючи систематичне формування необхідних для режиму світоглядних установок [25, с.269]. Завдяки контролю над інформаційним простором здійснювалося цілеспрямоване ідеологічне опрацювання населення, насадження уніфікованих моделей поведінки та способу життя, а також поступове нівелювання загальноцивілізаційних і індивідуальних цінностей. У таким спосіб пропаганда перетворювалася на ефективних інструмент підпорядкування свідомості інтересам держави.

Одним із ключових напрямів її впливу було утвердження культу лідера як центрального елементу політичної системи. Прихід Беніто Муссоліні до влади відбувався поступово і супроводжувався складним процесом політичної боротьби, що включав використання як легальних методів участі у політичному житті, так і тиску на опозиційні сили, зокрема через організацію масових акцій та демонстрацій [5, с.135]. Подальше утримання влади у своїх руках також не було стабільним і супроводжувалося соціальною напруженістю та страйковим рухом, що вимагало від режиму посиленння контролю над суспільством і придушення опозиційної активності.

В даних умовах особливого значення для Муссоліні набуло формування позитивного образу лідера за допомогою пропаганди, яка була спрямована на

закріплення у світодомості громадян уявлення про нього як уособлення держави та символ національної єдності.

Проявом культу лідера, в даному випадку, стало формування образу «дуче», тобто втілення образу Беніто Муссоліні як харизматичного вождя нації, здатного забезпечити відродження Італії та її політичну велич[24, с. 49]. Пропагандистська система цілеспрямовано створювала ідеолізований образ лідера як незаперечного авторитета, який поєднує в собі риси сильного політичного керівника, військового діяча та морального орієнтира суспільства. Культ «дуче» підтримувався через засоби масової інформації, систему освіти, масові заходи, символічні практики: тобто усе те що було у руках режиму сприяло постійній візуальній й ідеологічній присутності в суспільному житті. Зображення Муссоліні широко використовувалися у публічному просторі, а його постать асоціювалася з державою та її досягненнями.

Водночас пропаганда активно експлуатувала почуття суспільного невдоволення умовами Версальського мирного договору. Італійському населенню нав'язувалося уявлення про так звану «зраду перемоги», відповідно до якого, попри значні втрати у Першій світовій війні, союзники — Велика Британія та Франція — не виконали обіцяних територіальних зобов'язань щодо Італії. У цьому контексті фашисти позиціонували себе як єдину політичну силу, здатну відновити національну справедливість і протистояти соціалістичним страйкам і захопленням підприємств, що дозволяло їм залучати на свій бік власників підприємств, землевласників та середні верстви населення.

Відтак, італійський фашизм постав як цілісна політична система тоталітарного типу, що поєднувала в собі ідеологічну монополію, концентрацію влади в руках однієї партії та її лідера, розгалужений репресивний апарат і потужний пропагандистський вплив на суспільство. Його становлення відбувалося поступово – від політичного руху до державної влади, що в результаті забезпечило контроль над усіма сферами суспільного життя: політичною, економічною та ідеологічною.

Нацизм у Німеччині: формування та функціонування тоталітарної держави

Однією з найбільш радикальних форм тоталітарного режиму міжвоєнної Європи став нацизм у Німеччині, у якій процес концентрації влади та ідеологічного контролю набув особливо інтенсивного й системного характеру. Його становлення відбувалося в умовах глибокої соціально-економічної кризи Веймарської республіки, політичної нестабільності та наслідків поразки Німеччини у Першій світовій війні, що створило сприятливий ґрунт для поширення крайніх націоналістичних і реваншистських ідей.

На відміну від поступової еволюції інших авторитарних рухів, нацизм сформувався як масова політична сила, яка досить швидко перейшла від боротьби за владу до повного демонтажу демократичних інститутів і встановлення однопартійної диктатури. У його основі лежала поєднана ідеологія расизму, ультранаціоналізму та тотального підпорядкування індивіда державі, що визначало специфіку функціонування нацистської системи влади.

Після поразки у Першій світовій війні Німеччина опинилася у складному становищі яке супроводжувалося економічною нестабільністю, гіперінфляцією, зростанням безробіття та загальним розчаруванням населення у можливостях демократичного врегулювання кризових явищ. Тому прихід Адольфа Гітлера до влади відбувався в умовах глибокої політичної та соціально-економічної кризи. Додатковий чинник становлення нацистського режиму безпосередньо пов’язують із дією Версальської системи, яка сприймалася значною частиною суспільства як принизлива і несправидлива, що сприяло поширенню реваншистських настроїв.

Важливим етапом у політичному становленні Гітлера стало його приєднання у 1919 році до Німецької робітничої партії, яка згодом була трансформована у Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію. Саме в межах цієї організації він поступово сформувався як політичний лідер, здатний впливати на маси та формувати ідеологічні засади майбутнього режиму [8]. У

власних міркуваннях щодо цього кроку Гітлер зазначав: «Я належу до тієї породи людей, які сьогодні починають одну справу, а завтра іншу з тим, щоб післязавтра шукати знову що-небудь нового. Добре знаючи це за собою, я саме тому з таким невеликим трудом вирішував вступити в “німецьку робітничу партію”. Я знав, що якщо я вступлю в неї, то я повинен віддатися своїй справі без залишку. Або так — або краще зовсім не зв’язуватися з цим підприємством. Я знав, що приймаю рішення назавжди, що зробивши цей крок я вже відступати не буду»[1, с.194].

У подальшому, в цих умовах Націонал-соціалістична німецька робітнича партія поступово зміцнювала свої позиції, використовуючи як легальні політичні механізми, так і засоби масової мобілізації населення. Зростання підтримки нацистів було зумовлене їхньою здатністю апелювати до різних соціальних груп, пропонуючи прості рішення складних проблем та експлуатуючи страхи перед економічною кризою і «комуністичною загрозою. У процесі приходу до влади Гітлера вирішальним етапом стало призначення його на посаду рейхсканцлера у січні 1933 року, що відбувалося в рамках формально легітичном політичної процедури. І вже найблищим часом нацисти використали державні механізми для ліквідації демократичних іститутів, що ознаменувало перехід від політичної боротьби до встановлення тоталітарного режиму. Найбільш наочно подальшу логіку функціонування нацистської держави відображено у програмних виступах її керівництва, зокрема у заключній промові Гітлера на сьомому Націонал-соціалістичному партійному конгресі 16 вересня 1935 року. У ній чітко окреслювалися завдання партії як провідного інструменту формування ідеологічно однорідного суспільства:

«Партія повинна робити наступне:

1. Вона повинна побудувати та зміцнити власну внутрішню організацію та зробити її незламною та стійкою святинею націонал-соціалістичної доктрини.
2. Вона повинна навчати всю націю тонкощам цієї доктрини.

3. Вона повинна надати таким чином освідчених осіб у розпорядження держави, щоб вони зрештою могли стати лідерами, а також вірними слугами.»[7]

Наведені положення свідчать про те, що нацистська партія розглядалася не лише як політична організація, а саме як ключовий механізм ідеологічного впливу та кадрового забезпечення держави, покликаний формувати нову політичну еліту, повністю віддану принципам націонал-соціалізму.

Далі у промові підкреслювалася стратегічна мета повного злиття партійних і державних структур: «Кінцевою метою має бути забезпечення майбутніх національних та державних адміністрацій виключно націонал-соціалістами... Таким чином, націонал-соціалізм стане філософською основою існування Рейху та його державних організацій. Ми повинні бути безкомпромісними щодо наших філософських переконань та принципів, якщо хочемо зберегти їх цілісними та неушкодженими. Іншими словами, справедливість концепцій та практичної політики націонал-соціалізму повинна відстоюватися та стверджуватися за будь-яких можливих обставин»[7]. Це демонструє прагнення нацистського керівництва до повної ідеологізації державного апарату та суспільства загалом, що передбачало усунення будь-яких альтернативних світоглядних позицій і встановлення монополії націонал-соціалістичної ідеології у всіх сферах життя [43, с. 12].

Розглянуті положення партійної програми та виступів нацистського керівництва свідчать про те, що націонал-соціалізм формувався як цілісна ідеологічна система, спрямована на повне підпорядкування суспільства єдиній політичній і світоглядній доктрині. У її основі лежало поєднання ідеї тотальної ролі партії, виховання «нової людини» та повного злиття державних і партійних структур.

У цьому контексті особливого значення набув культ Адольфа Гітлера, який поступово перетворився на центральний елемент ідеологічної системи. Згідно ідеології тоталітаризму він розглядався як носій «істинної волі» німецької нації

та гарантія її історичного розвитку, позиціонував себе як спадкоємця і продовжувача справи найбільш достойних, на його думку, предків і діячів національної культури та традицій. Це передбачало безумовне підпорядкування його політичним рішенням і формування персоналізованої моделі влади[42, с.181]. Паралельно з цим нацистська ідеологія все більше концентрувалася на расовому компоненті, який визначався як ключовий принцип організації суспільства. Центральне місце в ній займала антисемітська складова, відповідно до якої євреї оголошувалися «ворогами нації» та причиною соціальних і економічних проблем. На цьому тлі активно просувалася концепція «расової чистоти» німецького народу, що передбачала виключення та ізоляцію всіх груп, які не відповідали встановленим расовим критеріям.

Як писав Адольф Гітлер, «Через брак власних виробничих потужностей єврейський народ не може здійснити будівництво держави... Таким чином, існування самого єврея стає паразитичним у житті інших народів. Отже, кінцевою метою єврейської боротьби за існування є поневолення продуктивно активних народів»[6].

Подальше тлумачення цієї ідеологічної позиції ґрунтувалося на уявленні про нібито універсальні методи «боротьби» єврейства за власне існування, які, за нацистською логікою, проявлялися через різні політичні та соціальні стратегії. У цій інтерпретації стверджувалося, що в межах внутрішньополітичної боротьби євреї спочатку прагнуть досягнення формальної рівності, а згодом — розширення власного впливу та привілеїв. Подібні твердження супроводжувалися приписуванням єврейському населенню рис, які нацистська пропаганда трактувала як «вроджені» інструменти виживання — зокрема хитрості, інтелектуальної маніпулятивності та прихованих форм впливу, що інтерпретувалися як засіб ведення «боротьби за існування».

І як результат подібних ідеологічних конструкцій та уявлень про «расову боротьбу» поступово сформувався механізм їх практичної реалізації, який набув інституційного оформлення у вигляді розгалуженої системи репресивних

органів. Саме вони стали інструментом державного контролю за «чистотою нації» та забезпеченням виконання расової політики на практиці [39, с.31].

Ця система включала спеціалізовані силові структури, зокрема Служба безпеки СС та Гестапо, діяльність яких була спрямована на виявлення, переслідування та усунення політичних противків режиму, а також усіх осіб, які класифікувалися як «небажані» з расової чи ідеологічної точки зору. У межах цієї системи поступово сформувалася практика масових репресій, що охоплювала як політичні переслідування, так і створення мережі концентраційних таборів, які стали крайнім інструментом реалізації нацистської політики виключення. Подальший розвиток цієї репресивної системи призвів до її крайньої форми — створення мережі концентраційних таборів, які стали ключовим інструментом ізоляції та фізичного знищення осіб, оголошених «ворогами режиму».

Спочатку такі установи виконували функцію утримання політичних опонентів та соціально небажаних груп, однак із посиленням расової політики їх призначення суттєво змінилося. У межах нацистської держави концентраційні табори поступово перетворилися на складову системи масового терору, що була безпосередньо пов’язана з реалізацією політики «расової чистоти». Саме тут найбільш виразно проявилася логіка нацистської ідеології, яка поєднувала уявлення про «вищу расу» з практикою системного виключення та знищення тих, хто вважався «неповноцінним» або «ворожим» елементом. У подальшому ця політика набула інституційно оформленого характеру в рамках концепції так званого «остаточного вирішення єврейського питання», що передбачало вже не лише ізоляцію, а й цілеспрямоване фізичне винищення єврейського населення Європи. [12, с. 4].

Отже, нацизм у Німеччині сформувався як цілісна тоталітарна система, в якій ідеологічні уявлення були взаємопов’язаними й взаємно підсилювали одне одного, забезпечуючи повний контроль над суспільством і його політичною та соціальною структурою.

Порівняльна характеристика фашистського та нацистського режимів

Одним із важливих етапів аналізу тоталітарних систем міжвоєнної Європи є їх порівняння, що дає змогу глибше осмислити як спільні риси, так і відмінності між фашистським та нацистським режимами. Обидва режими виникли як відповідь на глибоку післявоєнну кризу, однак у процесі становлення набули різної ідеологічної основи, механізмів державного управління та способів контролю суспільства. Саме тому їх зіставлення є важливим для розуміння варіативності тоталітарної моделі в межах одного історичного періоду.

У сучасній історіографії тоталітарний режим визначається як форма політичної організації суспільства, що характеризується концентрацією влади в руках однієї політичної сили, наявністю єдиної офіційної ідеології та системним контролем над усіма сферами життя. До його основних ознак належать ліквідація політичного плюралізму, культ лідера, монополія на засоби масової інформації, пропаганда та використання репресивного апарату. Сукупність цих рис дає підстави розглядати фашистський і нацистський режими як різновиди єдиної тоталітарної моделі, попри їхні національні відмінності. [24, с, 49].

У межах міжвоєнної Європи фашистський режим в Італії та нацистський режим у Німеччині демонструють низку спільних рис, характерних для тоталітарної моделі держави, однак ці риси набували конкретного інституційного оформлення в кожній країні.

Передусім обидві системи ґрунтувалися на встановленні однопартійної диктатури. В Італії політична влада була монополізована Національною фашистською партією, тоді як у Німеччині — Націонал-соціалістичною німецькою робітничою партією [24, с. 192]. У межах цих політичних структур відбулося повне усунення опозиції: заборонялися альтернативні партії, а політична конкуренція фактично ліквідовувалася. Спільною рисою виступав і всебічний контроль над суспільством через систему пропаганди та цензури. В Італії цей процес забезпечувався через державний апарат і контрольовані медіа,

тоді як у Німеччині ключову роль відігравало Міністерство народної освіти і пропаганди на чолі з Йозефом Геббельсом, яке централізовано формувало інформаційний простір та ідеологічний дискурс [12, с. 5].

Важливою характеристикою обох режимів був культ лідера. В Італії сформувався культ Беніто Муссоліні як «дуче» — титул, що активно пропагувався режимом і став символічним зверненням до нього як «вождя». У Німеччині аналогічну роль відігравав культ Адольф Гітлер як «фюрера», який інституційно закріпився після злиття посад рейхсканцлера і президента у 1934 році. Спільною ознакою також було функціонування розгалуженого репресивного апарату. В Італії його ядром стала таємна поліція OVRA, у Німеччині — гестапо та СС, які здійснювали політичний контроль, переслідування опозиції та забезпечення лояльності населення через систему нагляду і страху.

В Італії репресії мали переважно вибірковий і превентивний характер: переслідували насамперед політичних опонентів режиму — соціалістів, комуністів, ліберальну опозицію, профспілкових діячів. Практика включала арешти, адміністративні заслання на віддалені території (конфіно), цензурні обмеження та постійний поліцейський нагляд. Масове фізичне винищення населення не було системною складовою італійського фашизму. У Німеччині ж репресивна система мала значно більш радикальний і тотальний характер. Гестапо та СС діяли не лише проти політичних противників (комуністів, соціал-демократів), але й проти цілих соціальних і расових груп: євреїв, ромів, людей з інвалідністю, свідків Єгови та інших категорій, визначених як «небажані» [6]. Репресії включали масові арешти, створення мережі концентраційних таборів, примусову працю та цілеспрямоване фізичне знищення, що стало складовою політики геноциду.

Попри значну кількість спільних рис, досліджувані режими суттєво відрізнялися за своїм ідеологічним змістом, механізмами функціонування та масштабами реалізації тоталітарного контролю.

Суттєва різниця між режимами полягала у програмно-ідеологічній основі. Якщо програмні засади Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії були чітко структуровані у вигляді «25-пунктової програми» та від самого початку містили виразний расовий компонент, то італійський фашизм на етапі становлення спирався на більш гнучку й еклектичну програму, що поєднувала різнорідні політичні, соціальні та економічні вимоги. Зокрема, програма італійських фашистів 1919 року охоплювала широкий спектр реформ: у політичній сфері передбачалися загальне виборче право, скасування Сенату та скликання Національних зборів; у соціальній — встановлення 8-годинного робочого дня, мінімальної заробітної плати та розширення прав трудящих; у економічній — прогресивне оподаткування капіталу, націоналізація окремих галузей і навіть конфіскація майна релігійних інституцій. Така програма мала виразний популістський характер і була спрямована на залучення підтримки різних соціальних груп, поєднуючи елементи як лівих, так і правих ідей [10].

Натомість програмні засади нацистів, попри наявність соціально-економічних вимог (зокрема націоналізації великих підприємств чи розширення соціального забезпечення), були підпорядковані передусім ідеї національної єдності на расовій основі. Ключовим принципом виступало визначення громадянства через «німецьку кров», що одразу закладало підґрунтя для дискримінації та виключення окремих груп населення, насамперед євреїв [11].

Отже, якщо італійський фашизм на початковому етапі робив ставку на соціально-політичну мобілізацію через комплекс реформістських і популістських гасел, то німецький нацизм від самого початку формувався як ідеологічно більш жорстка система, у центрі якої перебувала расова доктрина. Саме ця відмінність значною мірою визначила подальший характер розвитку обох режимів та масштаби їхньої репресивної політики.

Ще одна важлива відмінність що простежувалася між нацистським та фастським режимами це – економічна політика. В Італії за правління Беніто Муссоліні сформувалася так звана корпоративна модель економіки, яка

передбачала організацію господарського життя через систему корпорацій, що об’єднували представників держави, підприємців і працівників. Формально така система мала на меті узгодження інтересів різних соціальних груп та подолання класових конфліктів, однак на практиці вона забезпечувала контроль держави над економічними процесами при збереженні приватної власності.

Натомість у Німеччині економічна політика нацистського режиму набула більш жорсткого та мобілізаційного характеру. Держава активно втручалася в господарське життя, спрямовуючи його передусім на підготовку до війни та досягнення економічної самодостатності. Було запроваджено масштабні програми державного будівництва, мілітаризації промисловості та скорочення безробіття, що супроводжувалося посиленням контролю над підприємствами і трудовими ресурсами. Економічна політика обох режимів показує, що державне втручання в господарське життя стало одним із інструментів зміцнення тоталітарної системи, однак її справжній зміст розкривався не лише у внутрішніх процесах, а й у зовнішньополітичних орієнтирах держав. Саме зовнішня політика дозволяє найбільш чітко побачити відмінності у стратегічних цілях фашистської Італії та нацистської Німеччини.

Зовнішня політика фашистської Італії та нацистської Німеччини також демонструє як спільні риси, так і принципові відмінності, що відображали стратегічні цілі обох режимів. У зовнішньополітичному курсі Італії ключовою ідеєю стало прагнення до відновлення статусу великої держави та формування впливу в Середземноморському регіоні. Беніто Муссоліні декларував курс на створення «нової Римської імперії», що передбачало територіальну експансію та посилення позицій Італії на міжнародній арені. Практичним виявом цієї політики стали агресія проти Ефіопії у 1935–1936 роках, участь у громадянській війні в Іспанії та поступове зближення з нацистською Німеччиною [30, с. 71].

Зовнішньополітична доктрина нацистської Німеччини була значно більш радикальною та системною. Вона базувалася на ідеї ревізії Версальської системи та розширення «життєвого простору» (Lebensraum) для німецької нації. Уже з

перших років перебування Гітлера при владі Німеччина розпочала курс на мілітаризацію та перегляд післявоєнних обмежень, що проявилося у виході з міжнародних договорів, ремілітаризації Рейнської області, аншлюсі Австрії та подальшій експансіоністській політиці в Європі. Показово, що справжній зміст цієї стратегії особливо чітко проявився вже в умовах Другої світової війни, що фактично підтвердило закладені ще на ранньому етапі ідеологічні та політичні установки нацистського керівництва. Зокрема, як зазначає Володимир Косик: «Під час зібрання високих німецьких керівників головного штабу фюрера 16 липня 1941 року Гітлер окреслив головні напрями стратегії і тактики, які треба застосувати... Не треба розкривати справжніх намірів Німеччини. Вся німецька окупація повинна бути виправдана необхідністю гарантувати порядок і безпеку... Крім того "ми продовжимо застосовувати всі необхідні заходи, такі як страти, депортації, та ін. Повинно бути ясно, що ми ніколи не не покинемо цих місць"» [26, с. 124].

Наведене свідчить про те, що зовнішня політика нацистської Німеччини від самого початку передбачала не лише територіальну експансію, а й довготривале утвердження контролю над захопленими територіями із застосуванням насильницьких методів. Це, у свою чергу, підкреслює системний і цілеспрямований характер агресивної стратегії режиму, яка виходила далеко за межі звичайного перегляду післявоєнного устрою.

Підсумовуючи, слід зазначити, що зіставлення фашистського та нацистського режимів дозволяє розглядати тоталітаризм не як однорідне явище, а як політичну модель, що набуває різних форм залежно від історичних умов і ідеологічних орієнтирів. У випадку Італії тоталітарні тенденції розвивалися поступово, зберігаючи певну гнучкість і прагматичність у поєднанні різних політичних та соціально-економічних підходів. Натомість у Німеччині тоталітарна система від самого початку набула більш цілісного та ідеологічно визначеного характеру, що зумовило її радикалізацію та спрямованість на масштабне перетворення як внутрішнього, так і зовнішнього порядку.

РОЗДІЛ ІІІ. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТОТАЛІТАРИЗМУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Місце теми тоталітарних режимів у сучасній навчальній програмі з історії

У структурі шкільного курсу всесвітньої історії тема тоталітарних режимів посідає важливе місце, оскільки вона безпосередньо пов'язана з вивченням подій міжвоєнного періоду та передумов Другої світової війни. Зазвичай вона розглядається у курсі історії ХХ століття (10 клас) у межах розділів, присвячених політичному розвитку провідних держав Європи у 1920–1930-х роках. У рамках цих тем учні ознайомлюються з процесами становлення фашистського режиму в Італії та нацистського режиму в Німеччині, що дозволяє сформувати уявлення про сутність і особливості тоталітарної моделі держави.

Водночас значення цієї теми виходить за межі суто фактологічного матеріалу, оскільки її вивчення сприяє розумінню причин глобальних конфліктів ХХ століття, а також формуванню критичного ставлення до авторитарних і тоталітарних практик. Саме тому важливо проаналізувати не лише зміст навчальних програм, але й те, яким чином у них репрезентується проблема тоталітаризму.

Аналізуючи навчальну програму «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи» (МОН України, 2022), можна простежити логіку розміщення теми тоталітарних режимів у структурі шкільного курсу. Зокрема, у 10 класі курс всесвітньої історії охоплює період 1914–1945 рр. і має чітко визначену тематичну побудову. Він складається з восьми розділів, серед яких:

1. «Передумови Першої світової війни. Війна та революції»
2. «Облаштування повоєнного світу»
3. «Провідні держави світу в міжвоєнний період»
4. «Держави Центрально-Східної Європи»
5. «Держави Азії та Латинської Америки»
6. «Передумови Другої світової війни»
7. «Друга світова війна»

8. «Повсякденне життя та культура в першій половині XX ст.»

На вивчення цього курсу передбачено 35 навчальних годин. Тема тоталітарних режимів не винесена в окремий самостійний розділ, однак вона органічно інтегрована передусім у зміст розділу «Провідні держави світу в міжвоєнний період», де розглядається розвиток Італії та Німеччини, а також частково розкривається у темах, присвячених передумовам Другої світової війни [3, с. 61]. Такий підхід свідчить про те, що в навчальній програмі тоталітаризм подається не як ізольоване явище, а як складова ширшого історичного контексту міжвоєнної доби.

Аналіз змісту розділу «Провідні держави світу в міжвоєнний період» навчальної програми дає підстави стверджувати, що тема тоталітарних режимів посідає в ньому одне з ключових місць і розглядається комплексно. Вона інтегрується у ширший контекст політичного, економічного та соціального розвитку провідних держав, що дозволяє уникнути її ізольованого сприйняття. Змістова частина програми передбачає ознайомлення учнів із процесами приходу до влади фашистських та нацистських режимів, зокрема в Італії та Німеччині, а також формування уявлення про сутність тоталітаризму як політичного явища. Окремий акцент зроблено на розумінні ключових понять, таких як «авторитаризм», «тоталітаризм», «державне регулювання економіки», «корпоративна держава», «нацизм» і «фашизм», що свідчить про орієнтацію програми на формування понятійного апарату учнів.

Важливо, що програма не обмежується лише фактологічним матеріалом, а передбачає формування в учнів умінь аналізувати історичні процеси. Зокрема, серед очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності визначено вміння характеризувати авторитарні та тоталітарні режими, пояснювати причини їх становлення, а також простежувати взаємозв’язок між економічними кризами та політичними трансформаціями. Такий підхід орієнтує учнів на розуміння причинно-наслідкових зв’язків, а не лише на запам’ятовування подій. Окремої уваги заслуговує включення до програми завдань, пов’язаних із

формуванням оцінних суджень щодо діяльності політичних лідерів, зокрема Адольфа Гітлера та Беніто Муссоліні. Це свідчить про прагнення розвивати критичне мислення учнів і формувати здатність до самостійної інтерпретації історичних подій.

Також важливим є включення до програми завдань, пов’язаних із формуванням оцінних суджень щодо діяльності політичних лідерів, зокрема Адольфа Гітлера та Беніто Муссоліні. Це свідчить про прагнення розвивати критичне мислення учнів і формувати здатність до самостійної інтерпретації історичних подій [3, с.64].

Якщо розглядати обсяг навчального часу, передбачений для курсу всесвітньої історії у 10 класі, то 35 годин на період 1914–1945 рр. виглядає доволі обмеженим, з огляду на надзвичайну насиченість і складність цього історичного відрізку. Саме в цей період відбуваються ключові події світового масштабу: Перша світова війна, міжвоєнна трансформація міжнародних відносин, становлення тоталітарних режимів, а також Друга світова війна. Кожен із цих блоків є самостійним об’єктом ґрунтовного вивчення, що вимагає не лише фактологічного засвоєння, а й формування причинно-наслідкових зв’язків, порівняльного аналізу та критичного осмислення.

У цьому контексті показовим є порівняння з курсом історії України, на який у тому ж 10 класі відводиться 52 години, при цьому також вивчається період 1914–1945 років. Така різниця в обсязі навчального часу може свідчити про диспропорцію у навантаженні між двома паралельними курсами, адже обидва охоплюють складні процеси глобального та національного рівня. Виникає питання, наскільки ефективно за 35 годин можна забезпечити повноцінне засвоєння учнями ключових явищ всесвітньої історії, зокрема феномену тоталітаризму, який потребує не поверхневого, а глибокого аналітичного розгляду.

З огляду на це, скорочений обсяг годин потенційно обмежує можливості для детального опрацювання складних тем, зокрема порівняльного аналізу

фашистського та нацистського режимів, розгляду їхніх соціально-економічних передумов та ідеологічних засад. Це може призводити до певної фрагментарності у сприйнятті учнями історичного матеріалу, коли акцент зміщується на окремі події без належного їх концептуального осмислення.

Також слід звернути увагу на співвідношення часових рамок і змістовного наповнення програми, адже це дозволяє поставити питання щодо достатності такого обсягу для повноцінного опрацювання одного з найбільш насичених і складних періодів новітньої історії. У його межах учні мають засвоїти не лише події Першої та Другої світових воєн, а й складні трансформації міжвоєнного світу, включно зі становленням тоталітарних режимів, що потребує не поверхневого, а системного аналітичного підходу.

У цьому контексті проблема полягає не лише у відносно обмеженій кількості навчальних годин, а й у високій щільності та насиченості навчального матеріалу. Програма охоплює значну кількість держав, політичних процесів, економічних криз і соціальних трансформацій, що створює ситуацію змістового перевантаження. За таких умов навчальний процес нерідко набуває оглядового характеру, коли акцент зміщується на загальне ознайомлення з подіями замість їхнього глибокого аналізу та осмислення причинно-наслідкових зв’язків. Особливо це стосується теми тоталітарних режимів, яка потребує не лише опису історичних фактів, а й розуміння ідеологічних засад, механізмів функціонування державної влади та впливу цих режимів на суспільство.

Таким чином, аналіз співвідношення навчального часу та обсягу змісту дозволяє зробити висновок, що проблема полягає не лише у формальній недостатності годин, а й у структурній насиченості самої програми, яка ускладнює реалізацію глибокого компетентнісного підходу. Це свідчить про потребу подальшого методичного переосмислення організації навчального матеріалу, зокрема в напрямі більш збалансованого поєднання інформаційного навантаження та можливостей для аналітичної роботи учнів із ключовими історичними явищами.

Аналіз змісту шкільних підручників щодо фашизму та нацизму

У межах даного підпункту доцільно здійснити аналіз змісту шкільних підручників з всесвітньої історії для 10 класу з метою з'ясування особливостей висвітлення теми фашизму та нацизму, рівня її наукової коректності та методичного забезпечення. З огляду на те, що саме підручник виступає одним із ключових інструментів реалізації навчальної програми, його зміст значною мірою визначає характер засвоєння учнями складних історичних явищ, зокрема тоталітарних режимів міжвоєнного періоду. Водночас, попри активне впровадження в освітній процес сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та інтерактивних засобів навчання, підручник зберігає статус найбільш надійного й системного джерела знань, оскільки саме він забезпечує структурованість, послідовність і наукову вивіреність навчального матеріалу [37, с, 124].

Аналіз підручників передбачає розгляд не лише обсягу та структури поданого матеріалу, але й глибини його інтерпретації, особливостей подачі теоретичних понять, а також наявності і якості дидактичного апарату. Особливої уваги потребує питання того, наскільки повно у підручниках розкриваються передумови становлення фашизму та нацизму, їх ідеологічні засади, механізми функціонування влади та вплив на суспільство. Не менш важливим є і те, чи сприяє структура навчального матеріалу формуванню в учнів умінь аналізувати історичні процеси, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та формулювати власні оцінні судження.

Підручники з всесвітньої історії для 10 класу поділяються на два рівні — профільний та стандартний, що безпосередньо впливає на обсяг, глибину та характер подачі навчального матеріалу: якщо підручники профільного рівня передбачають більш розгорнуте й аналітичне висвітлення тем, із ширшим використанням історичних джерел і завдань підвищеної складності, то видання рівня стандарту орієнтовані на більш узагальнений виклад матеріалу з акцентом на засвоєння базових фактів і понять.

Аналізуючи один із підручникі впрофільного рівня, зокрема видання авторства Олесандра Гісема «Всесвітня історія (профільний рівень)» можна простежити, що тема тоталітарних режимів подається в межах розділу ІІІ «Держави світу у міжвоєнний період». Матеріал структуровано за країнознавчим принципом, тобто питання фашизму та нацизму не винесене в окремий розділ чи параграф, а інтегроване у відповідні теми: фашизм розглядається у контексті розвитку Італії, а нацизм — у межах вивчення Німеччини [19, с. 68]. Такий підхід відповідає загальній логіці побудови курсу та дозволяє розглядати тоталітарні режими як складову ширших політичних і соціально-економічних процесів.

Водночас матеріал підручника подано на достатньо високому змістовому рівні: він є структурованим, логічно послідовним і містить основні аспекти становлення та функціонування відповідних режимів. Позитивним є те, що увага приділяється не лише характеристиці політичних систем, а й постатям їхніх лідерів — Беніто Муссоліні та Адольфу Гітлеру [19, с. 75]. Зокрема, у підручнику подано окремі біографічні відомості та висвітлено їхній шлях до влади, що сприяє кращому розумінню передумов формування тоталітарних режимів.

Щодо аналізу підручників рівня стандарту, то їхня структура загалом вибудовується за подібною логікою, оскільки незалежно від рівня навчальний матеріал має відповідати чинній програмі. У зв’язку з цим простежується аналогічний країнознавчий принцип подачі, як і в підручниках профільного рівня: питання фашизму та нацизму розглядаються в межах тем, присвячених окремим державам.

Характерною є й те, що висвітлення проблеми тоталітаризму зосереджується переважно в межах одного тематичного блоку, а саме розділу «Провідні держави світу в міжвоєнний період». Така тенденція простежується у низці підручників рівня стандарту, зокрема у виданнях Ірини Васильків (2023) [15], Олександра Гісема (2018) [20], Тетяни Ладиченко (2018) [28], Петра Полянського (2018) [36], а також Наталії Сорочинської та Олександра Гісема (2018) [41]. У цих підручниках матеріал також структуровано за країнознавчим

принципом: фашизм подається в контексті історії Італії, нацизм — у межах розгляду Німеччини, що забезпечує логічну послідовність викладу та дозволяє розглядати тоталітарні режими як складову ширших історичних процесів міжвоєнної доби.

Водночас варто зазначити, що в сучасних підручниках дедалі чіткіше простежується тенденція до розширення трактування тоталітаризму за рахунок включення до нього також комуністичного режиму. Проте, як і у випадку з фашизмом і нацизмом, ця проблематика подається опосередковано — у межах параграфів, присвячених історії Радянського Союзу, без виокремлення в окремий тематичний блок. Такий підхід зберігає загальну логіку структурування матеріалу, але водночас може обмежувати можливості для комплексного порівняльного аналізу різних типів тоталітарних режимів [20, с. 60].

Слід наголосити, що конкретні підручники суттєво відрізняються між собою за способом подачі матеріалу: обсягом тексту, кількістю ілюстративного матеріалу, рівнем насиченості термінологією, використанням історичних джерел, таблиць, QR-кодів, а також характером і різноманітністю завдань для самостійної чи групової роботи. Саме сукупність цих елементів визначає індивідуальні особливості кожного підручника та його дидактичний потенціал. Така різноманітність підручників значною мірою також зумовлена авторським підходом до відбору, структурування та подачі навчального матеріалу, адже саме автори визначають співвідношення текстового й ілюстративного компонентів, рівень деталізації змісту, використання історичних джерел і характер дидактичних завдань.

Окремої уваги заслуговує підручник Охредько Олега «Всесвітня історія. 10 клас. Рівень стандарту: Уроки нового покоління», який за своєю структурою суттєво відрізняється від традиційних шкільних підручників. Його можна радше охарактеризувати як методичний посібник або збірник готових конспектів уроків для вчителя, ніж класичне навчальне видання для учня. Аналіз структури уроку, присвяченого темі тоталітаризму, засвідчує чітко регламентовану побудову

навчального матеріалу. Кожен урок містить визначення мети, переліку обладнання, типу заняття, основних понять, історичних постатей та хронологічних орієнтирів, а також очікуваних результатів навчальної діяльності учнів. Характерною особливістю даного видання є подання навчального матеріалу у формі готового сценарію уроку, що значною мірою визначає його практико-методичну спрямованість. Зміст теми «Тоталітаризм» не подається як суцільний текст для самостійного опрацювання учнями, а структурується як модель організації педагогічної взаємодії, що включає пояснення вчителя, систему запитань і завдань, а також елементи закріплення навчального матеріалу [34, с. 45].

Таким чином, проведений аналіз шкільних підручників з всесвітньої історії для 10 класу дозволяє зробити висновок, що висвітлення теми фашизму, нацизму та ширше — тоталітарних режимів загалом — характеризується відносною методичною єдністю, яка зумовлена вимогами чинної навчальної програми, однак водночас демонструє певні відмінності у глибині та способі подачі матеріалу залежно від рівня підручника та авторського підходу. Незважаючи на поділ видань на профільний рівень і рівень стандарту, у більшості випадків зберігається країнознавчий принцип структурування змісту, коли тоталітарні режими розглядаються в контексті історії окремих держав. Такий підхід забезпечує логічну послідовність викладу, але водночас певною мірою ускладнює формування цілісного порівняльного уявлення про феномен тоталітаризму як історико-політичне явище загальноєвропейського масштабу. Водночас позитивним аспектом є те, що у підручниках простежується прагнення до персоніфікації історичних процесів через розгляд діяльності ключових політичних лідерів, що сприяє кращому розумінню механізмів становлення відповідних режимів. Сучасні шкільні підручники з всесвітньої історії загалом забезпечують базове розкриття теми тоталітарних режимів, однак рівень її глибини та аналітичного опрацювання значною мірою залежить від типу видання та авторської концепції.

Формування історичної пам’яті та критичного мислення учнів у процесі вивчення теми

Одним із ключових завдань сучасної історичної освіти є формування історичної пам’яті та критичного мислення в учнів, оскільки саме ці компетентності забезпечують не лише засвоєння фактичного матеріалу, а й здатність до його осмислення, інтерпретації та оцінювання [22, с. 130]. У цьому контексті вивчення теми тоталітарних режимів у курсі всесвітньої історії має особливе значення, адже вона охоплює складні та суперечливі процеси міжвоєнного періоду, пов’язані зі становленням фашизму та нацизму, масовими репресіями, пропагандою та маніпуляцією суспільною свідомістю. Звернення до цих явищ створює умови для усвідомлення учнями причин виникнення тоталітарних систем, їхніх наслідків для розвитку європейських суспільств, а також формує здатність критично оцінювати історичні події та їх інтерпретації.

Тема тоталітарних режимів є однією з найбільш ефективних для формування критичного мислення та історичної пам’яті учнів, оскільки вона характеризується високим рівнем складності та внутрішньої суперечливості. Її вивчення передбачає ознайомлення не лише з фактами політичної історії, а й з різними інтерпретаціями подій, що дозволяє учням усвідомлювати багатовимірність історичного процесу та відсутність однозначних оцінок. Адже в сучасних умовах шкільна освіта виступає не лише як інструмент реалізації державних інтересів у процесі виховання молодого покоління, а й як важливий чинник формування свідомого громадянина [27, с. 134].

Окрім цього, вивчення даної теми передбачає постійне звернення до ідеологічного виміру історичних подій, що спонукає учнів не лише до засвоєння інформації, а й до її осмислення з позицій моральної оцінки. У процесі навчання вони стикаються з необхідністю відповісти на складні питання, зокрема щодо причин виникнення тоталітарних режимів, умов їхнього становлення та наслідків для розвитку європейських суспільств. Таким чином, учні переходять від простого відтворення історичних фактів до їхнього аналізу, встановлення

причинно-наслідкових зв’язків і формування власної оцінної позиції щодо історичних явищ [31, с. 48].

Реалізація даного питання безпосередньо пов’язана з організацією навчальної діяльності учнів та змістовим наповненням підручників. Значну роль у цьому відіграє робота з історичними джерелами, зокрема політичними плакатами, промовами, нормативними документами та іншими матеріалами епохи, що дозволяє учням не лише ознайомитися з подіями, а й критично проаналізувати способи формування суспільної свідомості в умовах тоталітарних режимів. Важливим методичним елементом є також порівняльний аналіз фашизму та нацизму, який сприяє виявленню як спільних рис, так і відмінностей у їхній ідеологічній основі та практиках реалізації влади. Окрему увагу приділено аналізу діяльності ключових політичних постатей, зокрема Адольфа Гітлера та Беніто Муссоліні, що дозволяє персоніфікувати історичні процеси та глибше зрозуміти механізми становлення тоталітарних режимів [32, с. 161].

Суттєве значення мають також завдання відкритого типу, сформульовані у формі проблемних запитань («чому…», «як ви вважаєте…»), які стимулюють учнів до самостійного мислення, аргументації власної позиції та формування оцінних суджень. У сукупності ці методичні прийоми сприяють переходу від репродуктивного засвоєння матеріалу до його аналітичного осмислення, що є ключовою умовою розвитку критичного мислення [38, с.33].

Водночас у процесі реалізації зазначених підходів простежуються певні проблемні аспекти, які впливають на ефективність формування критичного мислення та історичної пам’яті учнів. Насамперед варто відзначити, що в окремих випадках навчальний матеріал подається переважно фактологічно, що обмежує можливості його глибокого аналітичного осмислення. За таких умов акцент зміщується на запам’ятовування подій, дат і персоналій, тоді як інтерпретаційний та проблемний компоненти залишаються недостатньо розвиненими.

Крім того, у освітньому процесі часто спостерігається недостатній рівень дискусійності матеріалу, що зменшує простір для формування в учнів власної аргументованої позиції щодо складних історичних явищ. Додатковим чинником є обмежений обсяг навчального часу, який не завжди дозволяє забезпечити ґрунтовне опрацювання теми та її комплексний аналіз, у результаті чого переважає поверхневе засвоєння змісту. І у сукупності зазначені чинники призводять до того, що учні нерідко обмежуються відтворенням інформації без достатнього рівня її критичного осмислення, що, у свою чергу, ускладнює повноцінне формування аналітичних умінь та стійкої історичної свідомості.

У цьому контексті особливого значення набуває роль учителя, який у процесі вивчення теми тоталітарних режимів виступає не лише як носій знань, а насамперед як модератор інтерпретацій історичних подій. Саме від його методичних підходів значною мірою залежить, чи буде навчальний матеріал сприйматися учнями критично й аналітично, чи обмежиться його засвоєнням на репродуктивному рівні [35, с. 472]. Важливим чинником поглиблення розуміння теми є також використання додаткових джерел інформації, зокрема науково-популярної та історичної літератури, яка дозволяє розширити контекст навчального матеріалу та забезпечити багатовимірність його сприйняття. Окрім цього, ефективним є залучення аудіовізуальних матеріалів, документальних фільмів, архівних документів та свідчень очевидців, що сприяє емоційному та інтелектуальному залученню учнів до вивчення історії.

Окремо варто наголосити на доцільності звернення до праць, які дозволяють розглядати вплив тоталітарних режимів у ширшому регіональному та національному контексті. Зокрема, йдеться про дослідження, що висвітлюють ідейні та політичні засади націоналістичних рухів, особливості розвитку українських земель у 1939–1941 рр., проблематику втрат і діяльності Організація українських націоналістів у період Другої світової війни, а також загальні процеси формування модерної української нації. У цьому контексті важливе значення мають праці таких дослідників, як Олег Баган («Націоналізм і

націоналістичний рух: історія та ідеї») [13], Володимир Баран та Володимир Токарський («Україна: західні землі: 1939–1941 рр.») [14], Володимир Верига («Втрати ОУН в часі Другої світової війни») [16], Ярослав Грицак («Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.») [21], Володимир Косик («Україна і Німеччина у Другій світовій війні») [26], а також Роман Русін, Микола Шитюк і Дмитро Нефьодов, сукупно ці дослідження дозволяють простежити, яким чином тоталітарні режими впливали на історичну долю українських земель у міжвоєнний період та під час Другої світової війни[40]. Звернення до таких джерел дозволяє учням і дослідникам не лише розглядати тоталітарні режими як загальноєвропейське явище, а й аналізувати їхній безпосередній вплив на українські землі, що перебували під владою різних політичних систем у міжвоєнний період та під час Другої світової війни. Таким чином, інтеграція регіональної та національної історії у процес вивчення теми сприяє формуванню більш комплексного й критичного розуміння історичних процесів XX століття [33, с. 101].

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що вивчення теми тоталітарних режимів у шкільному курсі всесвітньої історії є важливим інструментом формування історичної пам’яті та критичного мислення учнів, оскільки поєднує фактологічний, аналітичний та ціннісний рівні осмислення історичного матеріалу. Тоталітаризм у цьому контексті виступає не лише як об’єкт вивчення, а й як дидактичний засіб, що дає змогу розвивати в учнів здатність до аналізу складних суспільно-політичних процесів, встановлення причинно-наслідкових зв’язків та формування власної аргументованої позиції. Водночас ефективність реалізації цих завдань значною мірою залежить від методичного забезпечення навчального процесу, ролі вчителя та рівня залучення додаткових джерел інформації. Саме поєднання підручникового матеріалу з роботою над історичними джерелами, дослідницькою літературою та аудіовізуальними матеріалами створює умови для більш глибокого й багатовимірного розуміння теми.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було комплексно проаналізовано тоталітарні режими Західної Європи міжвоєнного періоду на прикладі італійського фашизму та німецького нацизму, а також визначено особливості їх висвітлення у шкільному курсі всесвітньої історії. Дослідження дало змогу простежити як історичні передумови виникнення тоталітарних режимів, так і специфіку їх сучасної інтерпретації в освітньому середовищі.

У ході роботи було з'ясовано, що проблема тоталітаризму посідає важливе місце у сучасній історичній науці та характеризується значною різноманітністю наукових підходів. Аналіз історіографії засвідчив, що зарубіжні та українські дослідники приділяють значну увагу причинам виникнення тоталітарних режимів, особливостям їхньої ідеології, політичної системи та механізмам впливу на суспільство. Водночас у науковому середовищі відсутня єдина інтерпретація поняття «тоталітаризм», що пояснюється складністю самого явища та багатогранністю його проявів. Історіографічний аналіз також показав, що сучасні дослідження дедалі більше орієнтуються не лише на вивчення політичної історії, але й на осмислення соціокультурних, психологічних та пропагандистських аспектів функціонування тоталітарних систем.

Встановлено, що важливу роль у дослідженні проблеми відіграють праці, присвячені аналізу фашистської та нацистської ідеології. Дослідження програмних документів і праць Беніто Муссоліні та Адольфа Гітлера дозволило визначити основні риси цих режимів: культ держави та вождя, заперечення демократичних цінностей, використання політичного насильства, пропаганди та репресивного апарату як інструментів контролю над суспільством. Водночас аналіз джерел засвідчив, що фашизм і нацизм, попри наявність спільних тоталітарних ознак, не були абсолютно тотожними явищами, оскільки формувалися у різних історичних умовах і мали певні ідеологічні відмінності.

У роботі було охарактеризовано передумови формування італійського фашизму та німецького нацизму. З'ясовано, що їх виникнення стало наслідком

поєднання політичної нестабільності, економічної кризи, соціального напруження та розчарування значної частини населення у демократичних інститутах після Першої світової війни. В Італії фашизм утвердився на тлі економічних труднощів, політичної нестабільності та прагнення до відновлення «національної величі», тоді як у Німеччині становлення нацизму значною мірою було пов’язане з наслідками Версальської системи, економічною кризою та поширенням реваншистських настроїв. Аналіз особливостей функціонування тоталітарних режимів дозволив встановити, що як фашистська Італія, так і нацистська Німеччина характеризувалися високим рівнем централізації влади, ліквідацією політичного плюралізму, обмеженням прав і свобод людини та активним використанням пропаганди. Важливу роль у функціонуванні цих режимів відігравали масові організації, контроль над засобами масової інформації та формування культу політичного лідера. Особливо небезпечним проявом нацистського режиму стала расистська ідеологія, що призвела до масових репресій, дискримінації та геноциду.

У процесі дослідження було проаналізовано особливості висвітлення тоталітарних режимів у шкільному курсі всесвітньої історії. Встановлено, що у чинних навчальних програмах та підручниках тема фашизму і нацизму займає важливе місце та розглядається як складова вивчення міжвоєнного періоду та причин Другої світової війни. Шкільні підручники подають загальну характеристику тоталітарних режимів, розкривають особливості їхньої внутрішньої та зовнішньої політики, а також акцентують увагу на антидемократичному та репресивному характері цих систем.

Разом із тим аналіз навчально-методичних матеріалів дозволив виявити низку проблем у висвітленні відповідної тематики. Зокрема, у деяких випадках спостерігається спрощене подання складних історичних процесів, недостатній рівень порівняльного аналізу фашизму та нацизму, а також обмежене використання міждисциплінарного підходу. Встановлено, що ефективне вивчення теми тоталітаризму потребує не лише засвоєння учнями

фактологічного матеріалу, але й розвитку критичного мислення, уміння працювати з історичними джерелами та аналізувати причинно-наслідкові зв’язки історичних подій.

Дослідження засвідчило, що шкільний курс історії відіграє важливу роль у формуванні історичної пам’яті та громадянської свідомості учнів. Саме тому вивчення тоталітарних режимів має не лише пізнавальне, але й важливе виховне значення, оскільки сприяє формуванню негативного ставлення до будь-яких проявів диктатури, політичного насильства, дискримінації та порушення прав людини. Осмислення історичного досвіду функціонування фашистського та нацистського режимів є важливим чинником утвердження демократичних цінностей у сучасному суспільстві. Отже, проведене дослідження дозволило дійти висновку, що проблема висвітлення тоталітарних режимів у шкільному курсі всесвітньої історії залишається актуальною як у науковому, так і в освітньому вимірі. Комплексний аналіз історичних джерел, наукової літератури, навчальних програм та підручників дав змогу визначити основні особливості викладання теми фашизму та нацизму у сучасній школі, а також окреслити необхідність подальшого вдосконалення методичних підходів до її вивчення. У ході роботи встановлено, що вивчення тоталітарних режимів міжвоєнної Європи дає можливість глибше зрозуміти закономірності розвитку політичних систем XX століття та причини виникнення антидемократичних тенденцій у суспільстві. Дослідження також показало, що аналіз історичного досвіду фашизму та нацизму залишається важливим чинником осмислення трагічних сторінок світової історії та їхнього впливу на подальший розвиток міжнародних відносин і європейської цивілізації.

Подальші наукові розвідки у цьому напрямі можуть бути спрямовані на розробку нових методичних підходів, удосконалення навчальних матеріалів та поглиблення міждисциплінарного аналізу даної проблематики, що сприятиме підвищенню ефективності історичної освіти в сучасній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Список використаних джерел

1. Гітлер А. Моя Боротьба (Mein Kampf) пер. укр. С. 598. [Електронний ресурс] URL: https://surl.li/hisrdw (дата звернення: 03.04.2026)
2. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» від 09.04.2015 № 315-VIII. URL: https://surl.lu/pthxgl (дата звернення 29.03.2026)
3. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Міністерство освіти і науки України, 2022 р., С. 106. [Електронний ресурс] URL: https://surl.li/gvbfsy
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://surl.li/aopnuo (дата звернення: 27.03.2026)
5. Муссоліні Б. Моє життя. (з італ. перекл. В. Чайковський), *Фоліо*, 2017 р., С. 251.
6. Hitler A. Hitler's Second Book (Kemp), (James Murphy Translation). 1939 y., *Hutchinson & Co.* Great Britain. 240 p. URL: https://surl.li/bsdmax (дата звернення 02.04.2026)
7. Hitler A. Liberty, Art, Nationhood. (James Murphy Translation). *Hurst & Blackett.* Great Britain. 1935 y., 36 p. URL: https://surl.lt/qraifu (дата звернення 02.04.2026)
8. Hitler A. Mein Kampf (James Murphy Translation). 1939 y., Vol. 1, *Hurst & Blackett.* Great Britain. 312 p. URL: https://surl.li/vemixx (дата звернення: 01.04.2026)
9. Mussolini B. The Doctrine of Fascism (1932). *New York: Howard Ferting,* 2006 y., 10 p. URL: https://surl.li/fdojgp (дата звернення: 11.03.2026)
10. Mussolini B. The Fascist Manifesto (1919), *Il Popolo d'Italia.* Internet Modern History Sourcebook, URL: https://surl.li/iwofob (дата звернення: 02.04.2026)

11. 25 Points of the Nazi Party. National Socialistic Yearbook 1941. Edited by: Dr. Robert Ley. *Nazi conspiracy and Aggression, Vol. 4.* Washington, DC: Gover Printing Office, 1947 y. 1708-PS. URL: https://surl.li/mbaefk (дата звернення: 09.03.2026)

Список використаної літератури

12. Абдулін А., Ситник О., Суюсанов Л. Злочинна сутність нацизму як тоталітарної й расистської ідеології. *Наука. Релігія. Суспільство,* № 3, 2011 р., С. 3-9.
13. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідеї. *Видавнича фірма «Відродження»,* 1994 р., 192 с.
14. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939-1941 рр. Львів: *Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України,* 2009 р., 446 с.
15. Василькiв І. Всесвітня історія. Рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. *Астон,* 2023 р., 204 с.
16. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої Світової війни. *Новий шлях,* 1991 р., 206 с.
17. Власенко С. Політика колективної пам'яті в Європі щодо подолання нацистського тоталітарного минулого: формування та правове забезпечення. *Центральноукраїнський вісник та публучного управління,* Вип. 2 (6), 2024 р., С. 5-15.
18. Гафнер С. Гітлер. Примітки до біографії. (З нім. пер. Р. Осадчук.) *Видавництво Жупанського,* 2023 р., С. 176.
19. Гісем О. Всесвітня історія (профільний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. *Ранок,* 2018 р., 240 с.
20. Гісем О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. *Ранок,* 2018 р., 176 с.
21. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. *Генеза,* 1996 р., 360 с.

22. Денисюк В. Шкільна історична освіта в історичній пам’яті нації. *Integracion de las ciencias fudamentales y aplicadas en el paradigma de la Sociedad post-sbdustrial, Volume 5,* 2020 р., С. 130-133.
23. Дмитрашко С. Праворадикальні тоталітарні рухи І-ї половини ХХ століття: італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм. *Науковий вісник Одеського національного університету,* № 10, 2014 р., С. 188-199.
24. Дуда О. Історіографічні та філософські інтерпретації фашизму й нацизму у ХХ-ХХІ століттях. *Наука, технології, інновації: вектори трансформації. Матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 24-25 жовтня 2025 р.),* 2025 р., С. 48–52.
25. Калиніна А. Виникнення тоталітаризму: умови формування та типологія. *Актуальні проблеми політики,* Вип. 51, 2014 р., С. 264-272.
26. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. *Наукове товариство імені Т. Шевченка*, 1993 р., 658 с.
27. Кухтарєв О., Каганов Ю. Радянська шкільна освіта і формування історичної пам’яті про Другу світову війну (1965-1991). *Zaporizhzhia Historical Review*, *4*(56), С. 133-141.
28. Ладиченко Т. Всесвітня історія: (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. *Генеза,* 2018 р., 160 с.
29. Левицький В. Концепції фашизму. *Наукові записки НаУКМА: Теорія та історія культури,* Том 179, 2016 р., С. 23-27.
30. Маковський А. Зовнішня політика Італії в міжвоєнний період (1918–1939). *Соціально-політичні студії.Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,* 2017 р., С. 70–74.
31. Моцак С. Вивчення історичних постатей на уроках всесвітньої історії в старшій школі. *Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи: збірник тез VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, Педагогічна думка,* 2019 р., С. 46-49.

32. Моцак С. Методичні засади висвітлення історичної постаті в шкільному курсі всесвітньої історії. *Людина та людяність у світовій гуманітарній традиції: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень одинадцятого Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання»*, 2019 р., С. 159-167.
33. Наумкіна С. Нові підходи до розвитку вищої школи в Україні в контексті європейських стандартів: відповідність чи суперечливість? *Проблеми та перспективи розвитку вищої школи та економіки в XXI столітті: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* Рівне, 2015 р., С. 97-103.
34. Охредько О. Всесвітня історія. 10 клас. Рівень стандарту: Уроки нового покоління. *Ранок,* 2010 р., 128 с.
35. Пінчук А. Психолого-методичні основи формування знань про історичну особу в учнів підліткового віку. *Проблеми сучасного підручника,* Вип. 13, 2013 р., С. 469-476.
36. Полянський П. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. *Грамота,* 2018 р., 256 с.
37. Пометун О. Методика навчання історії в школі. *Генеза,* 2006 р., 328 с.
38. Пижик А., Черевичний Г. Методика викладання історії в школі: навчально-методичні рекомендації до вивчення дисципліни та проходження педагогічної практики студентами. *Юстон,* 2020 р., 125 с.
39. Рахмайлов Є. Фашистський та комуністичний тоталітаризм в соціально-філософській та міждисциплінарній рефлексії. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* № 77, 2015 р., С. 28-33.
40. Русін Р., Шитюк М., Нефьодов Д. Історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.): монографія. *Іліон,* 2016 р., 244 с.

41. Сорочинська Н., Гісем О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. *Навчальна книга – Богдан,* 2018 р., 256 с.
42. Ткачук П., Луньков А. Тоталітарні режими в країнах Європи і їх згубний вплив на згортання демократії. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Політологія, соціологія, філософія,* №12, 2009 р., С. 180-185.
43. Чабанна М. Дослідження сутнісних рис тоталітарного режиму та зіставлення його різновидів у межах теорії тоталітаризму. *Наукові записки: політичні науки,* Том 69, 2007 р., С. 11-16.
44. Payne S. G. A History of Fascism, 1914–1945. Madison : *University of Wisconsin Press*, 1995. 613 p. URL: https://lnk.ua/1Hr0SRjCc
45. Raxton R. O. The Anatomy of Fascism. New York: *Alfred A. Knopf*, 2004 y., 321 p. URL: https://lnk.ua/g5CiXQeZC